

Beck Tamás

A jövőbe látók bölcsessége

Kísérlet a „közép-európaiság” megragadására
Ivo Andrić: Híd a Drinán című regényében

„Közép-Európa egyetlen nagy falu!” – kiált fel Szabó István Hanussen című filmjében a főhóst alakító Klaus Maria Brandauer. Ugyanezt gondolhatjuk, amikor letesszük Ivo Andrić regényét. Szerbek, törökök, zsidók, magyarok, osztrákok és még ki tudja, hányféle náció próbál összeférni egymással évszázadokon keresztül, több-kevesebb sikerrel. Akiket összeköltöztetett a történelem, azoknak bizony meg kell tanulniuk elviselni a másik gondolatait. Mindannyian tudjuk, hogy ez a legnehezebb. Időnként szerb fejek magasodnak póznára tűzve a višegradiak fölé, máskor gyanútlan törökök vesztik életüket egy-egy ügyes lesvetésben... Az 1878-as okkupáció idején mégis, mintha Oidipusz felismerése ismétlődne meg nemzeti méretekben: a megszálló hadsereg árnyékában a különböző népek fiai fájdalmas hirtelenséggel döbbennek rá arra, hogy immár századok óta egyazon család tagjai. Ha nyelvük nem is, sok minden más igenis összeköti őket. Akšam (esti ima) idején a tét nélküli, szertartásos beszélgetések a város fölött húzódó réteken, egész nemzedékek közös pipázgatása a kasaba (kisváros) forgalmas terein...Őseik, akik gyakran egymás kezétől estek el, most pedig ugyanabban a földben nyugszanak... De a szokásokat, a közös gondolkodást és múltat egyaránt megelőzve, elsősorban a regény névadója köti egymáshoz képletesen is e népeket: az az időtlen kőkolosszus, melyet a világhírű hadvezér, Mehmed pasa Sokoli öregkori honvágya ívelt át a Drinán.

Kijelenthetjük-e a regényről, hogy a „közép-európaiság enciklopédiája”? Valószínűleg igen, és nem pusztán tartalmi okoknál fogva. Ne feledjük, jó néhány évtized eltelt a mű születése és Dosztojevszkij működése között, aki annak idején szakított a hagyományos ábrázolásmóddal és addig ismeretlen lélekrajzi eszközöket kezdett alkalmazni műveiben! Andrićnál azonban nyoma sincs szenttelen kívülrőlállásnak. Ő ismét a „mindentudó narrátor” habitusába bújjik, miáltal nem csupán bemutatja, de azonmód értelmezi is mindazt, ami előttünk zajlik. A regényt alkotó epizódoknak egyetlen olvasata van, s ezt az események leírásával

egyidőben, azonmód át is adja nekünk a szerző. Mi pedig saját horizontunktól függően magunk dönthetjük el, bölcsességként vagy éppen önkényességként könyveljük-e el mindezt. Mert nem pusztán azt látjuk, hogy Fedun, a hídon őrködő fiatal önkéntes elmereng a török leánya szokatlan pillantásától égetve – vágyakozása és kételkedése előttünk kergetik egymást, miután a narrátor közlése számunkra gondolatait...S afelől sem lehet kétségünk, hogy Ali hodzsa szemébe bizony nem csupán a fülbe nyilalló fájdalom hord könnyeket – elég, ha közvetlen közelről szemügyre vesszük szörnyű érzéseit, melyeket a kereszt látványa vált ki belőle egy megszálló katona karszalagján.

Igen, ez az elentmondást nem tűrően kinyilatkoztatásszerű közlésmód már Közép-Európa. Egy olyan térség, ahol a „torlódott társadalmak” félfeudális rendje még a XX. században – a mű megírásának idején- is nagy szerepet szán az emberi tekintélynek az igazság felderítésében. És itt tárul fel a közép-európai gondolkodás ambivalenciája: konzervativizmusa egyszerre nosztalgikus és reménytelen. A narrátor egy olyan művelődéstörténeti korszakban lát szereplői lelkébe, amelyben már bátran megtehetné, hogy tekintetét nem engedti tovább azok tettenél – ezáltal ugyanis olvasóira bízhatná az indítékok feltárását s a jellemek kirajzolását. Az a szellemi környezet azonban, ami velünk együtt Andrićot is körülvette, nem tűri a szubjektívizálást és az erkölcsi következetlenséget. Közép-Európa egy hajdanvolt ősvilág torz tükörképét mutatja máig: abban a világban még köztünk éltek a bölcsék, akik megfellebbezhetetlen tekintélyként hirdettek egy mindenki által elfogadott igazságot. Törvényszerű viszont, hogy ez a világ az irodalomban létezhet csupán tovább, kövületként: bár politikusanink öröme a társadalom ma is igényt tartana erre, az államéletben nincsenek, nem is lehetnek „mindentudó narrátorok”. Egy regényben ez persze minden további nélkül megvalósítható. Ennek jegyében alkalmazza Andrić az említett narrációs technikát, s így válik szinte az író „reazonőrjévé” az egyik szereplő, Ali hodzsa, akinek jóslatait aztán a višegrad-i események rendre igazolják a cselekmény folyamán. – De ahelyett, hogy a szerzőtől hiányolnánk a mai világ kötelező távolságtartását, gyönyörködünk inkább narrátora „mindentudásának” fényében, amelyben tisztán földereng a művészet vallásos eredete...!

Az olvasót persze – sokszor túlonúl is – elsősorban az érdekli, „miről szól” a regény. De ha most feltesszük ezt a kérdést, szükségszerűen zavarba jövünk. Vagy éppen Ivo Andrićot idézzük, aki így vallott e művéről: „Ezért a híd keletkezéséről és sorsáról szóló történet egyben a kasaba és embereinek élettörténete is, nemzedékről nemzedékre szóló történet, éppúgy, mint ahogy a hídról szóló minden elbeszélésben jelen van a tizenegy

boltívű híd vonala, s középen fönn a korona, a kapu.”És ebben a megfogalmazásban benne van minden, amire kíváncsiak voltunk. Mert értetlenkedhetnénk: hogyan lehet egy hídnak sorsa, sőt történelme? Épületek keletkeznek és elmúlnak; esetleg rongálódnak vagy javításon esnek át, ám lényegükhöz hozzátartozik a mozdulatlanság, az állandóság. A regény időszemlélete azonban fittyet hány hétköznapi elképzelésünknek a változások természetéről. Látszólag ugyan egyedül a híd tekinthető öröknek, s csupán a rajt nyüzsgő emberek sodorja sorsuk erre-arra. De nem igényel különösebb figyelmet, hogy észrevegyük: majdhogynem ugyanaz a körforgás, ciklikus visszatérés játszódik le most is előttünk a cselekményben, amelynek tanúi lehetünk már Márquez remekművét, a Száz év magányt olvasva. Bár a történelem – újra meg újra – váltakozó díszleteket biztosít az események számára, mégis mindegyik „felvonás” ugyanarról szól; egyik nemzedék sem tanul az előzőektől, végig kell élnie amazok sorsát, hogy aztán a következő majd újramezldje. (Néhol szinte már M. Foucault újszerű történelem szemléletével találkozunk a műben!) Az emberi tapasztalat egyáltalán nem siet felhalmozódni a cselekmény évszázadai folyamán – és valljuk meg, a társadalmi emlékezet rövidegére tekintve a valóságban is ez lehet a benyomásunk! Szinte érintetlenül hagyja az emberi lelkeket az idő, miközben áthömpölyög köztük, akár a Drina a boltívek alatt. És ez nem csupán a generációk sorsának párhuzamosságában, de a szereplők egyéni életében is megnyilvánul: a felismerések ellenére egyetlen fejlődő jellemmel sem találkozhatunk a regényben. A híd sorsa azonban bizonyos értelemben több tragikumot tartalmaz, mint Višegrad lakói: pusztulása egyszeri és megismételhetetlen, szemben a cserélődő szereplőkével.

A regény fejezetei közt ennél fogva nem lehet kauzális, ok-okozati összefüggést felfedezni – legfeljebb a szereplők személye köti össze őket, s egynéhány utalás. Más kérdés, hogy gyakran maguk az epizódok is egymáshoz asszociatív módon kapcsolódó részekből állnak össze, amint a főcselekménybe anekdotikus történetek ékelődnek. Ennek legszebb, legpregnansabb példája Stiković és Glasinčanin beszélgetése egy forró nyári éjszakán. A két vakációzó, egyébként alacsony sorsú, de művelt fiatalember társadalmi kérdéseken, illetve a nemzeti függetlenség problematikáján vitatkozik össze, és vitájuk lassan személyes viszályá fajul. Ám az érvek-ellenérvek sorjázása közben egyszer csak megszólal egy hegedű, majd felcsendül a zongorakíséret is. A narrátor pedig egy percre eltereli figyelmünket a polemizáló barátokról, s ismerteti velünk az éppen zenélő pár történetét: dr. Balázs katonasors és Bauerné úrasszony kibontakozó szerelmét. Az előbbi vitának és a bemutatott románcnak persze legfeljebb annyi köze van egymáshoz, hogy egyazon világ részei;

tulajdonképpen még cinizmus is felfedezhető abban, hogy itt összekapcsoljuk a kasztszerűen elzárkózó tisztársaság tagjainak életét az általuk lenézett két helybéli forradalmárával. Metonimikus, közelebről időbeli érintkezés azonban kétségtelenül fennáll közöttük. És ha végiglapozzuk a regényt, láthatjuk, hogy kohézióját leginkább az ilyesfajta összekapcsolódások teremtik meg.: a történelem minden korszakában a legkülönbözőbb sorsú emberek kerülnek egymás mellé, akiket valamilyen asszociatív kapcsolat köt csupán össze – vagy egyszerűen annyi, hogy mindannyian ugyanabban az időben élnek.

Az előbb azt a kérdést tettem fel magamnak, vajon közrejátszik-e az író körülvéző környezete abban, hogy a történelem folyamát állóvízként láttatja, és a társadalom lényegi változásait illúzióknak fogja fel? Nos, talán ugyanarra a dologra vonatkozik most megfogalmazott kérdésem is: elképzelhető-e, hogy a „lírikus látásmódnak” ez az asszociatív szövegszervezésben megnyilvánuló túlsúlya összefügg a szerző közép-európai mivoltával? Mielőtt mindkét kérdésre megkockáztatnám az igenlő választ, kijelentem: tisztában vagyok azzal, hogy a történelem célulvőségének tagadása általános emberi tapasztalat. Mint ahogy azzal is, a „lírikus látásmód” túlbujánzása nem közép-európai specifikum a prózában. (Igaz, a XX. században ennek leggyönyörűbb példáit a periférikus térségek irodalma adja számomra.) Megdöbbenő párhuzamot fedezhetünk fel azonban a mű történelemszemlélete és Közép-Európa „sorsa” között. Térségünk tipikusan azon része a kontinensnek, melyet hosszú évszázadokon keresztül elkerült a társadalomfejlődés dinamizmusa; ahol a demokratizálódás igen-igen megkésve, és akkor is egyelőre csupán intézményeit tekintve – semmiképpen sem mentális értelemben – ment végbe. Én pedig azt gondolom, lehetetlen függetleníteni ettől a történelmi tapasztalattól – mely szintúgy a változatlanság illúzióját kelti – a mű világképét.

Amikor a „lírikus látásmód” nagy szerepéről beszélek, persze nem csupán az asszociatív szövegszervezésre gondolok, de a regény változatos hangnemére és páratlan stílusgazdagságára is, melyet Csuka Zoltán fordítása nagyszerűen visszaad. Mindezeket végigtekintve Csoóri Sándor szavai jutnak eszembe: „Hinni a költészetben sosem az időszerűség kérdése volt, hanem a létezésé.” Ugyanő egy másik helyen viszont kifejti, hogy ezt a fajta „létezés” manapság már csak Kelet-Közép-Európa, valamint Latin-Amerika mondhatja magáénak. (Tekintve, hogy a szorosabb értelemben vett „harmadik világ” lakói számára a létfenntartás hihetetlen nehézsége teszi elérhetetlenné a költészet gyakorlását, míg a jóléti államok népessége az anyagi gondtalanság következtében nem érez erre szellemi igényt.) Hogy ez az eszmefuttatás megállja-e a helyét, azt persze mindenkinek magának kell eldöntenie. Mint ahogy az is

az olvasó feladata, hogy elgondolkodjon: vajon mindez szerepet játszik-e a tárgyalt regény „líraiságában”?

Az alkotás legnagyobb vonása talán mégis az, amivel éppen egy megtagadja a közép-európai hagyományok részét képező elfogult nacionalizmust. Hiába vonul végig ugyanis Andrić művén a nemzeti, illetve vallási szembenállások sorozata, hiába tartozik az író maga is az egyik, Drina menti nemzetiséghez – vitathatatlanul pártatlanságot biztosít narrátorának. A regény mindenekelőtt az Embert veszi górcső alá, általános értelemben: az olvasó egyformán átérzi szerbek, törökök, osztrákok stb. bánatát és örömet, miáltal hangsúlyt nyer mindannyiuk embervolta, mely összeköti őket. (A különböző nációk közti ellentétek egyúttal mondvacsinálnak, majdhogynem nevetségesnek tűnnek.) Sőt, ez a tolerancia a más nemzetbelieken túl kiterjed azokra is, akik a műben a rettegett gonosztevő szerepét kapják: a szerző igyekszik feltárni a negatív hősök (pl. Abid aga) tetteinek rejtett motivációit, vagyis törekszik ezen szereplőknek ha nem is a felmentésére, de legalább a megértésére. Ezzel a pártatlansággal, megértésre törekvéssel Andrić a világirodalom legnagyobbjainak, például Homérosznak és Danténak társaságába emelkedik. (Persze közhely, hogy igazán hatalmas mű ezen tulajdonságok megléte nélkül meg sem születet.) És milyen különös, hogy a Divina Commedia említett szerzőjével rokonítja az író ezenkívül művének enciklopédikus jellege is! Korának valamennyi eszmei áramlata megjelenik a műben; részben a narrátor hosszú monológjaiban, részben függőbeszédként, a szereplők gondolataiban, szavaiban. A vallási ellentétek, a nemzeti öntudat feléledése, majd a szociális érzékenység felerősödése nemcsak Višegrad, hanem a tágabb értelemben vett világ sorsának alakulását is meghatározzák; a nagyobb horderejű események mindig úgy jelennek meg ugyanis a kisváros életében, mintha gyenge visszhangjai lennének csupán

valamilyen távoli centrum történéseinek. Így lehetséges, hogy Andrić soha nem válik provinciálissá, noha „magunkénak” érezzük – ez a pártatlan műveltséggel és pszichológiai érzéssel rendelkező író példát mutat mindannyiunknak arra, hogyan őrizhetjük meg az egyetemes gondolkodást közép-európaiként is.

Ide tartozik és feltétlenül meg kell említenem még, hogy a legmegrázóbb élményt e művel kapcsolatban számomra szomorú aktualitása adta, amellyel napjaink történelme ruházta fel éppen a délszláv térségben. Pontosan 1999. március 24-én este emeltem le a régóta ott porosodó regényt könyvespolcomról, nem sokkal azután, hogy az akkori NATO-főtitkár, Javier Solana bejelentette a Jugoszlávia (maradék) elleni légi hadműveletek megindítását. Hogy miért ösztönzött ez Andrić olvasására? Talán, mert makacsul meg akartam győzni magamat arról, hogy a háborús övezetek népeinek kultúrájában is ott él hagyományként az emberség és a józan bölcsesség – erről pedig a Híd a Drinán, a Titanic bár, majd a Lőportorony c. kötet nagyszerű novellái tökéletesen meggyőztek. Figyeljük csak meg, miként ír Andrić tárgyalt regényében a polgárháborúk kirobbanásáról! „Az emberek üldözők és üldözöttek csoportjaira oszlottak. Az az éhes vadállat, amely az emberben él, s nem mer jelentkezni mindaddig, amíg a jó szokásokat és törvényeket el nem távolítják, most kiszabadult. A jelt megadták, az akadályokat eltávolították. Amint ez az emberi történelemben oly gyakran előfordul, hallgatólagosan megengedték az erőszakot és fosztogatást, sőt a gyilkosságokat is, azzal a föltétellel, hogy magasabb érdekekért végzik őket, megállapított jelszavakkal, bizonyos nevű vagy meggyőződésű emberek korlátolt száma fölött.”

Ezek a megdöbbentő sorok több mint fél évszázada születtek, de a boszniai szerb író mintha a '90-es évek derekának Boszniájáról beszélne a jövőbe látók bölcsességével.

Hagymás István fotója